

‘Aardewerk is paardewerk’: een rapport over de aardewerkindustrie uit 1971

Jan H. Kompagnie

Aflevering 3

In de *Tidings* van juli en oktober stonden twee afleveringen over de aardewerkindustrie in Gouda. De informatie is afkomstig uit een rapport uit 1971. Hier de derde en laatste aflevering.

Van ambachtelijke naar meer fabriekmatige arbeid in de aardewerkindustrie

Vanaf ongeveer het jaar 1875 tot aan de 1e Wereldoorlog kwam er nieuw leven in de aardewerkindustrie. In Delft probeerde de ‘Porseleyne Fles’ de oude kunst weer te doen herleven, gevolgd door andere fabrieken in den lande. Ook in Den Haag heeft een aantal jaren een fabriek bestaan, waarvan de producten een uitstekende reputatie hadden: nl. de aardewerkindustrie ‘Rozenburg’ (1884-1916).

In Gouda werd in het jaar 1897 opgericht de Plateelfabriek ‘Zuid-Holland’ en in 1898 Brouwer’s aardewerkindustrie (thans te Leiderdorp). Alom was er opleving en bekende kunstenaars hadden óf zelf een aardewerkindustrie óf werkten voor bepaalde ondernemingen. We zullen enkele namen van pottenbakkers noemen: Colenbrander, Lanooy, Brouwer, Berlage, Toorop, Lion Cachet, Erich Wichmann, Bert Nienhuis, Hilde Krop, en nog vele anderen. (In het Haagse Gemeentemuseum is veel van hun werk te zien).

Na de Eerste Wereldoorlog was in een verarmde wereld de vraag naar luxe artikelen veel minder en verdwenen er weer veel aardewerkindustrieën. De overigen probeerden met de vervaardiging van massa-gebruiksartikelen een bestaan te vinden, hetgeen wonderwel is gelukt, gezien het feit, dat het aantal aardewerkindustrieën in Gouda nadien steeds is toegenomen. Vooral toen na de Tweede Wereldoorlog de elektrische oven over een breed front zijn intrede deed was er geen houden meer aan. Vele vakbekwame arbeiders namen hun ontslag bij de grote aardewerkindustrieën en gingen voor zichzelf beginnen. Een vestigingsvergunning was niet nodig en een behulpzame collega, vriend of buurman was spoedig genoeg gevonden en dan begon men maar. Wist men van een bepaald artikel de prijs die door een concurrent was bedongen, dan was het geen kunst om zelf een order voor dat artikel te krijgen door het slechts goedkoper aan te bieden. Het is ons bekend dat een artikel, waarvoor oorspronkelijk 75 cent aan een fabrikant werd betaald, dit door een ander uiteindelijk voor 23 cent werd geleverd. Het landschapje dat er op geschilderd was had dan wel een boompje minder en het huisje was kleiner en het molentje had soms maar twee wieken, maar daar werd minder op gelet. Dat er onder deze omstandigheden niet langer van een gaaf stuk vakwerk gesproken kon worden, zal een ieder begrijpen. En tóch zat er schijnbaar nog een stukje brood in, want iedere keer verscheen er weer een nieuw bedrijfje, meestal onder de fraaiste naam. Het werd uiteindelijk zo, dat, indien wij een leeg pand ontdekten, al stond er met grote letters ‘onbewoonbaar verklaard’ op, wij zeker wisten dat het wel spoedig ‘onverklaarbaar bewoond’ zou zijn en er weer een aardewerkindustrie bij zou komen. En hoe wonderlijk het ook mag klinken, na een paar dagen breken en timmeren door de nieuwe huurder, bleek bij een inspectie, dat hoewel er natuurlijk geen fraaie fabriek ontstaan was, deze tóch nog voldeed aan de minimum-voorwaarden, die in het Veiligheidsbesluit zijn genoemd. Er werkten meestal niet veel personen, een hardwerkende eigenaar met dikwijls zijn vrouw of verloofde en een vriend, ook uit het vak natuurlijk, en men kon dan

al heel wat werk verzetten. Eén, hoogstens twee elektrische ovens, een kleiton, een tafel waarop de gietvormen konden staan, een hoekje voor de afwerker, enkele emmers voor de glazuren, stellingen om het gegoten product te drogen, ziedaar een aardewerkfabriekje in zijn eenvoudigste vorm.

Natuurlijk konden velen de felle concurrentiestrijd niet volhouden, hetzij door het ontbreken van een voldoende sterke financiële achtergrond, hetzij door fysiek onvermogen (aardewerk is 'paardewerk'), maar wanneer er één verdween, dan verscheen er prompt weer een ander. Mogelijk had deze dan de inventaris goedkoop kunnen overnemen of had hij een nieuwe oven op afbetaling gekocht, in ieder geval ging de strijd door en met wisselend succes. Want inderdaad boekten sommigen succes. Dat waren zij die naast een goede vakkennis ook zakelijk een goed inzicht hadden en daardoor hun in het klein begonnen bedrijf langzaam aan wisten uit te breiden, zodat zij meer mogelijkheden kregen. Zij namen een goede vertegenwoordiger in dienst en lieten hem goede zaken bezoeken en zorgden er voor dat de verkregen opdrachten naar tevredenheid werden uitgevoerd, dwz. door een zo goed mogelijk product te leveren. Want wanneer we bv. eens een 'Delfts blauw'-artikel goed bekijken, dan kan ook de leek wel zien dat er een groot verschil bestaat tussen de met deze naam aangeduide producten.

En al komen er de laatste tijd niet zoveel nieuwe bedrijfsjes meer bij, tóch kan van een zekere stabiliteit nog niet worden gesproken. Het is hier niet de plaats om over vòdr- en tegenspoed te spreken van de ons bekende bedrijven. Velen moesten de strijd staken, geld en illusies armer, maar aan ervaring rijker. Zij hadden het onderschat wat het zegen wil, een eigen bedrijf te leiden. We zijn geconfronteerd met mensen, die bv. aan geen belasting hadden gedacht, die een auto hadden gekocht, die 'wat boven hun stand' gingen leven, zoals dit heet, en tegen elkaar gingen opbieden in stijl van leven, verwonderd over het feit, dat zij met zoveel geld in hun zak liepen. Men had van dag tot dag geleefd, er was geen geld op de bank en dat is voor velen het einde geworden van 'zelfstandig aardewerkfabrikant'. De overgeblevenen zijn wijzer geworden en hebben daarvan geleerd. Bij de meesten nu is wel een boekhouding te vinden, waarin te zien is, hoe men er op een gegeven moment voorstaat en men doet wat kalmer aan met geldelijke uitgaven anders dan voor investering in het bedrijf.

Over het algemeen gesproken kan nu ook worden waargenomen dat er naar gestreefd wordt een beter product te brengen. En zo bestaat nu de toestand, dat als men in Gouda spreekt over een aardewerkfabriek, behorende tot de 'grote vijf', men weet welke fabriek dat is. Uit de restgroep zijn echter ook weer bedrijven gegroeid, die zich wat productie en personeelssterkte betreft kunnen meten met de 'grote vijf'. De 'grote vijf' hebben een gelijklopende c.a.o. en betalen de werknemers volgens een tariefensysteem, meestal van Bedeaux.

De resterende groep aardewerkfabrikanten zijn wel verenigd in een vereniging, doch de onderlinge belangen liggen dikwijls zover uiteen, dat zij niet op één stoel kunnen zitten en van gemaakte afspraken tot heden meestal weinig is terechtgekomen.

Veiligheid en bedrijfshygiëne in de aardewerkindustrie

Bedrijfsongevallen komen in de Goudse aardewerkindustrie betrekkelijk weinig voor. In de middel- en kleinbedrijven vindt men slechts enkele machines, één of meer mengmolens en een aantal draaischijven. Alleen in de grotere fabrieken, waar men zelf het grondproduct gereed maakt, kan van een behoorlijk machinepark worden gesproken, terwijl de directe aandrijving der machines veel van het dikwijls gevaarlijke drijfwerk buiten gebruik heeft gesteld. Zelfs het aantal zgn. 'kleinere' ongevallen is gering te noemen. Waarschijnlijk dat het voorzichtig omgaan met het te verwerken en afgewerkte product ook zijn invloed heeft op de mens die in deze bedrijven werkzaam is. Geheel anders ligt het echter met de beroepsziekten, meer in het bijzonder de 'silicose'. Het feit

De tekenzaal van de Plazuid (Uit: N.V. Koninklijke Plaatelbakkerij Zuid-Holland Zwolle/Gouda [1994]).

dat het in de 17e eeuw al niet vreemd was, dat een vrouw twee of drie maal met een aardewerker trouwde en de laatste soms nog overleefde, zegt voldoende. Hoewel het tot het begin van de 20e eeuw heeft geduurd, voordat men tot het besef kwam dat 'alle' werkzaamheden in een werkruimte, waarbij geregeld fijn kwartsstof in de lucht verspreid werd, een ernstig gevaar opleverde voor de aldaar werkzame arbeiders, wist men in Gouda al meer dan twee eeuwen, dat het vak van aardewerker ongezond was en men er meestal niet oud bij werd; in de volksmond kreeg men de 'pottenbakkersziekte'. Dat de omstandigheden waaronder gewerkt werd in

veelal kleine en stoffige werkruimten, de zeer lange werktijden, de vrouwen- en de kinderarbeid, bijzonder slecht zijn geweest, kan men zich voorstellen.

Nadat in 1911 de 'Steenhouwerswet' tot stand was gekomen, werd ook langzamerhand de keramische industrie als 'gevaarlijk gebied' bekend en het zijn voornamelijk de grotere bedrijven, die van toen af aan zijn begonnen de stofbestrijding behoorlijk aan te pakken. Eenvoudig was dit overigens niet. Als men de werkzaamheden in een aardewerkfabriek bekijkt, en vooral een fabriek waar men van de ruwe grondstoffen uitgaat, is het duidelijk dat er heel wat moest geschieden. Immers afwegen, mengen, vormen, drogen, biskwie afschuren, glazuren, brengen elk hun bepaalde stofbezwaren mede. Wil men de stofbezwaren en dus het gevaar voor silicose met technische middelen bestrijden, dan moet men voorkomen, dat het gevaarlijke stof zich in de longen kan vastzetten. Het is bekend dat hoe fijner de stofdeeltjes zijn, hoe gemakkelijker deze de longen kunnen bereiken, en hoewel de gegevens in de literatuur in dit opzicht niet gelijkloidend zijn, staat toch wel vast dat de deeltjes van 1 - 5 micron als de gevaarlijkste moeten worden beschouwd. Het zijn die deeltjes, die slechts in binnenvallende zonnestralen te zien zijn en zich bovendien niet zo gemakkelijk afzetten. In een absoluut rustige atmosfeer zakt een stofdeeltje van 1 micron + 30 cm per uur. Dit betekent dus dat dit zeer fijne stof praktisch altijd blijft zweven, want aan luchtbeweging ontbreekt het als regel in een aardewerkfabriek niet.

Men moest dus in de keramische industrie maatregelen treffen om het ontstaan en de verspreiding van het voor de gezondheid gevaarlijke stof te voorkomen. Deze maatregelen die als voldoende bekend mogen worden verondersteld, zijn de volgende:

1e verhinderen van het ontstaan van stof (bv. Geheel gesloten apparatuur)

2e afzuigen en naar buiten afvoeren van het ontstane stof

3e op doelmatige wijze neerslaan van het afgezogen stof

waarbij de eerste methode de beste, maar niet altijd de eenvoudigste is.

Het ligt niet in de bedoeling verder op deze methode in te gaan, hieromtrent is reeds voldoende gepubliceerd; het zal echter wel duidelijk zijn dat in Gouda met zijn veelal oudere fabrieksruimten, variërend van vrij ruime en grote lokalen tot onbewoonbaar verklaarde, maar als kleine aardewerkfabriekjes ingerichte woningen, de stofbestrijding nog steeds de volle aandacht vergt.

Gelukkig heeft sinds enige tientallen jaren het zelf malen en mengen der grondstoffen voor de kleinere industrieën praktisch een einde genomen. Een grote kleimalerij en krijtfabriek in Gouda voorziet deze allen van de zgn. kleibroden en gietklei op recept. Hierdoor was een belangrijke stoffactor uit deze kleinere werkplaatsen weggenomen,

immers het voorradig hebben van kwartsmeel, het transporteren en leegschudden uit de zakken in de mengketels, hetgeen op vrij primitieve wijze geschiedde, waren wel zeer moeilijk te bestrijden stofobjecten.

Vanzelfsprekend bracht dit met zich mede, dat de afdeling kleibereiding op de kleimalerij, waar de kleibroden worden gereedgemaakt, steeds bijzondere aandacht vergden. Deze 'broden' bevatten immers een groot percentage kwartsmeel.

Niet ontkend kan worden dat de directie van dit bedrijf in samenwerking met de Arbeidsinspectie vooral gedurende de laatste 10 jaren grote sommen geïnvesteerd heeft om de kleimalerij en -mengerij zo 'veilig' mogelijk te maken. Zeer moderne installaties werken óf met onderdruk óf met een behoorlijke stofafzuiging, zodat het grote gevaar voor silicose in dit bedrijf inderdaad behoorlijk is verminderd. Nog steeds tracht men het systeem te verbeteren en middelen aan te wenden om ook de stofbezwaren voor omwonenden zoveel mogelijk te beperken. Stofmetingen worden door de Scheikundige Dienst der Arbeidsinspectie in dit bedrijf regelmatig verricht. Men vindt echter in de opslagplaatsen nog grote partijen kwarts in papieren zakken. Het transport hiervan en het leegschudden in de weliswaar uitstekend afgezogen mengers, geeft echter nog vele mogelijkheden tot stofverspreiding. Voorzichtigheid in deze is de arbeider nu eenmaal moeilijk aan te leren.

Het probleem van het transport, het in voorraad hebben en verwerken van droog kwartsmeel en het opslaan in papieren zakken, vraagt zeer zeker en indien mogelijk spoedig, om een oplossing. De firma verwerkt en verhandelt + 2500 ton droge kwarts per jaar. In verband hiermede nog een ander voorbeeld. Er is in Gouda nog een bedrijf dat zich voornamelijk bezig houdt met het malen en afzakken van diverse soorten klei en andere producten. Kwartsmeel wordt hier niet verwerkt, echter wel verhandeld. Tot voor korte tijd was de huisvesting van dit bedrijf vrij primitief, bouwvallige houten loodsen, waar het altijd en overal tochtte en waaide, niet aangenaam voor de arbeiders, maar .... nu zijn er twee grote en hoge stenen gebouwen verzezen, noodzakelijk en beter voor de producten, maar ook voor de arbeiders? De diverse voor de handel gereedliggende producten, waarvan de meeste zeer fijn zijn vormalen, 1 - 5 micron is normaal, veroorzaken altijd stof. De ventilatie van deze nieuwe gebouwen vergt nog steeds veel zorg en is nog niet geheel in orde, ondanks de vele pogingen die de directie ertoe aanwendt. Als er kwarts wordt gelost (per schip aangevoerd) is het vrij normaal dat er op elke partij zakken tijdens het transport naar of van de loods enkele scheuren, met alle gevolgen van dien. Hoe lang het fijne stof dan onder bepaalde omstandigheden in de loodsen blijft hangen, is moeilijk na te gaan. Stofmetingen geven hier weinig of geen uitkomst. Vandaag kan de situatie gunstig zijn, morgen kunnen de metingen veel slechter uitvallen.

Terugkerend tot de aardewerkindustrie kan gelukkig worden geconstateerd, dat vooral in de grote en middelgrote bedrijven na de oorlog veel is verbeterd. Vrijwel overal zijn voor het 'afwerken' enz. behoorlijke afzuigkasten aanwezig. Stofmetingen wezen uit dat deze tamelijk voldoende zijn. Men kent de gevaren nu over 't algemeen wel, vandaar dat men in de kleinere en éénmansbedrijfjes dit 'afwerken' niet door schuren, maar met de spons, dus vochtig doet. Goede spuitkasten met afzuiging voor het glazuren zijn ook heel wat meer aanwezig, dan kort na de oorlog.

Echter behoort in de meeste bedrijven het aanmaken van de gietklei, d.w.z. het storten van deze vrij droge massa in gietvormen of vaten nog tot de werkzaamheden die, wanneer dit niet met de nodige voorzorgen geschiedt, een belangrijke stofbron kan vormen. Weliswaar bestaat deze gietklei uit een mengsel van klei en kwarts, maar een gehalte van 30 - 40 % kwarts is normaal te noemen. De firma die deze gietklei levert is thans bezig het vochtgehalte bij aflevering zoveel mogelijk te verhogen en door een speciale verpakking ook te bestendigen. Gemeend werd, aan de hand van jarenlang uitgevoerde

controles en ingevoerde verbeteringen, dat dit toch wel resultaat moest hebben gehad. Op instigatie van de Arbeidsinspectie en mede op verzoek van de fabrikanten, in verband met het gevarencijfer, werd omstreeks 1950 door het Centraal Bureau voor Keuringen, een generaal onderzoek van de arbeiders in de aardewerkindustrie ingesteld. Het resultaat van dit schermbeeldonderzoek was, dat silicose bij deze arbeiders niet of nauwelijks meer werd waargenomen.

Op grond van ervaringen elders opgedaan, meende de districtsarts der Arbeidsinspectie in 1956, dat dit onderzoek, dat, zoals gezegd, enige jaren tevoren had plaats gevonden, bevestiging behoefde. Deze arts stelde zich in verbinding met het Consultatiebureau te Gouda, waarbij reeds aanstonds bleek, dat hier enige tientallen arbeiders stonden ingeschreven, waarvan men op grond van het röntgenologisch longbeeld meende te moeten aannemen, dat zij aan silicose leden. Waarom nu het vroegere onderzoek zo uitzonderlijk gunstig was uitgevallen, is niet bekend.

De bij het consultatiebureau bekende gevallen waren meest die van oudere arbeiders, die reeds 20 jaar of langer in de aardewerkindustrie werkzaam waren, maar er waren ook jongeren onder. Sindsdien is het silicoseonderzoek door de artsen der Arbeidsinspectie regelmatig voortgezet, waarbij de namen en adressen van de oudere arbeiders hen door de inspecterende ambtenaren werden verstrekt. Zonder nu uit de verkregen resultaten te kunnen vaststellen dat deze direct alarmerend waren, is toch wel komen vast te staan dat diverse gevallen van uitgesproken 'silicosis' in de Goudse aardewerkindustrie nog wel degelijk voorkomen en waakzaamheid, naast geregeld toezicht, geboden is en blijft. Dit houdt o.m. in, dat alle bedrijven en bedrijfjes regelmatig moeten worden bezocht en men niet kan volstaan met een routine-rondgang. Integendeel, als de gelegenheid er voor is, moet er steeds met de arbeiders worden gesproken, moet op de gevaren worden gewezen, de reinheid in de bedrijven worden besproken en waar nodig, aanwijzingen worden gegeven ter verbetering van de arbeidsomstandigheden. Vooral bij de ouderen komt men dan nog wel begrip tegen en hoort men dikwijls nog de naam noemen van een leidinggevend persoon van een groot bedrijf (de heer Verlee, thans niet meer in Gouda werkzaam, maar gedurende vele jaren adj.directeur van de Plateelfabriek 'Zuid-Holland'), die velen in Gouda heeft opgeleid en gewaarschuwd voor de gevaren van hun vak. De heer Verlee was een man met groot gezag onder werkgevers en werknemers en zijn naam mag in dit rapport zeer zeker niet ontbreken'.

Geraadpleegde literatuur

C.H. de Jongh, *Oud Nederlandse Majolica*.

Berdel, *Einfaches Chemises Praktikum*, 4e deel.

H.F. Wessels, *Proeve ener Stadsmonographie* (Utrecht 1939).

H.E. van Gelder, *Pottenbakkerskunst*.